

ТОПОНИМИКА: ТИЛ, ТАРИХ ВА ГЕОГРАФИК ТАДҚИҚОТЛАР УЙГ‘УНЛИГИ

Худойбердиев Жонибек Жонузоқ о‘ғ‘ли - Косон тумани 24-мактаб о‘қитувчиси

Аннотатсия. Ушбу тезисда топонимика фанининг тилшunoslik, тарих ва геограfiya фанлари билан узвий bog‘liqligi hamda uning tutash sohalardagi tadqiqot predmeti tahlil qilingan. Toponimikaning fan sifatidagi predmeti, vazifalari, toponimlarning asosiy turlari (oykonim, gidronim, oronim va boshqalar) hamda O‘zbekiston, jumladan Qashqadaryo vohasi toponimiyasidagi tarixiy-lisoniy qatlamlar yoritilgan. Toponimlarning nafaqat geografik obyektlarni nomlash vositasi, balki xalq tarixi, tili va madaniyati haqidagi muhim manba ekanligi asoslangan.

Kalit so‘zlar: toponimika, onomastika, toponim, oykonim, gidronim, oronim, mikrotoponim, geografik nom, til qatlami, joy nomlari.

ТОПОНИМИКА: ИНТЕГРАЦИЯ ЯЗЫКА, ИСТОРИИ И ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Худойбердиев Жонибек Жонузок угли - Учитель в школе № 24, округ
Косон

Аннотация. В данных тезисах анализируется тесная взаимосвязь топонимики с языкознанием, историей и географией, а также предмет исследования данной науки на стыке указанных дисциплин. Освещены предмет и задачи топонимики как науки, основные типы топонимов (ойконимы, гидронимы, оронимы и др.), а также историко-лингвистические пласты топонимии Узбекистана, в том числе Кашкадарьинского оазиса. Обосновано, что топонимы являются не только средством наименования географических объектов, но и важным источником сведений об истории, языке и культуре народа.

Ключевые слова: топонимика, ономастика, топоним, ойконим, гидроним, ороним, микротопоним, географическое название, языковой пласт, названия местностей.

TOPONYMY: THE INTERPLAY OF LANGUAGE, HISTORY, AND GEOGRAPHICAL RESEARCH

Khudoyberdiyev Jonibek Jonuzoq ugli - Teacher at Koson District School No.

24

Annotation. This thesis analyzes the close interrelation of toponymy with linguistics, history and geography, as well as the subject of research of this science at the junction of these disciplines. It highlights the subject and tasks of toponymy as a science, the main types of toponyms (oikonyms, hydronyms, oronyms, etc.), and the historical-linguistic layers of the toponymy of Uzbekistan, including the Qashqadaryo oasis. It is substantiated that toponyms are not only a means of naming geographical objects but also an important source of information about the history, language and culture of a people.

Keywords: toponymy, onomastics, toponym, oikonym, hydronym, oronym, microtoponym, geographical name, language layer, place names.

Kirish. Har qanday geografik obyekt — tog‘, daryo, aholi punkti, ko‘cha yoki dala — o‘ziga xos nomga ega bo‘lib, bu nomlar tasodifiy vujudga kelmaydi, balki ma’lum til qonuniyatlari, tarixiy jarayonlar va geografik xususiyatlar asosida shakllanadi. Mana shu nomlarni — toponimlarni — o‘rganuvchi fan toponimika deb ataladi. Toponimika tilshunoslik, tarix va geografiya fanlarining manfaatlari tutashgan bo‘g‘inida joylashgan bo‘lib, u geografik nomlarning kelib chiqishi, ma’nosi, tuzilishi va tarqalish qonuniyatlarini tadqiq etadi. Ushbu tezisning maqsadi toponimikaning fanlararo mohiyatini ochib berish, uning tilshunoslik, tarix va geografiya bilan aloqadorlik nuqtalarini ko‘rsatish hamda O‘zbekiston toponimiyasining o‘ziga xos xususiyatlarini tahlil qilishdan iborat.

Toponimika — onomastikaning bir bo‘limi bo‘lib, geografik nomlarni, ya’ni toponimlarni har tomonlama o‘rganadi. Fanning predmetini toponimlarning etimologiyasi (kelib chiqishi), semantikasi (ma’no

xususiyatlari), struktura-soʻz yasash qonuniyatlari, geografik tarqalishi hamda tarixiy taraqqiyoti tashkil etadi. Toponimikaning asosiy vazifalari qatoriga quyidagilar kiradi: toponimlarning etimologik tahlilini amalga oshirish; ularni tuzilishi va maʼnosiga koʻra tasniflash; geografik nomlar xaritasini (toponimik xaritalarni) yaratish; nomlarning meʼyoriy-imloviy jihatdan toʻgʻri qoʻllanilishini taʼminlash (nomlarni standartlashtirish); shuningdek, tarixiy nomlarni qayta tiklash va muhofaza qilish. Fan sifatida toponimika XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab mustaqil tadqiqot sohasi sifatida shakllandi, biroq geografik nomlarga qiziqish qadimdan mavjud boʻlgan [1, 7-b.].

Toponimlar, avvalambor, lisoniy hodisa boʻlib, ular maʼlum bir tilning leksik-grammatik qonuniyatlari asosida shakllanadi. Shu sababli toponimika tilshunoslikning uzviy tarkibiy qismi hisoblanadi. Geografik nomlarni tahlil qilish orqali tilning tarixiy taraqqiyoti, fonetik oʻzgarishlari, soʻz yasash usullari va leksik qatlamlari haqida qimmatli maʼlumotlarga ega boʻlish mumkin. Koʻpgina toponimlarda hozirgi adabiy tilda isteʼmoldan chiqqan arxaik soʻzlar, dialektal shakllar yoki substrat tillarga oid izlar saqlanib qolgan boʻladi, bu esa tilshunoslarga qadimgi til qatlamlarini tiklashda muhim manba boʻlib xizmat qiladi [5, 14-b.]. Masalan, koʻplab gidronim va oronimlarning tarkibida sugʻdiy, baqtriy yoki boshqa qadimgi Sharq tillariga xos elementlar uchraydi, ular hozirgi turkiy va forsiy nomlar bilan qorishib ketgan.

Toponimlar — oʻziga xos “tarixiy hujjat” boʻlib, ular orqali oʻtmishdagi xalqlar, elatlar, urugʻ-qabilalar, koʻchish jarayonlari, xoʻjalik faoliyati va diniy eʼtiqodlar haqida maʼlumot olish mumkin. Koʻpgina joy nomlari qadimgi qabila va urugʻ nomlaridan (etnotoponimlar), hukmdorlar yoki mashhur shaxslar nomidan, shuningdek muayyan tarixiy voqealar bilan bogʻliq holda kelib chiqqan. Maʼmuriy-siyosiy oʻzgarishlar ham toponimiyada oʻz izini qoldiradi: sovet davrida koʻplab tarixiy nomlar mafkuraviy nomlar bilan almashtirilgan boʻlsa, mustaqillik yillarida esa xalqning tarixiy xotirasini tiklash maqsadida asl nomlar qayta tiklanmoqda [3, 26-b.]. Shu bois toponimikani tarix fani uchun muhim yordamchi manbalardan biri deb hisoblash mumkin, chunki yozma

manbalarda saqlanmagan ko‘plab ma’lumotlar aynan joy nomlarida “muzlab qolgan” holda saqlanadi.

Toponimlarning katta qismi bevosita geografik obyektlarning tabiiy xususiyatlarini — relyefi, gidrologik sharoiti, o‘simlik qoplami, iqlimi yoki joylashuvini aks ettiradi. Shu jihatdan toponimika geografiya fani, xususan, kartografiya bilan chambarchas bog‘liq: har qanday xarita geografik nomlarsiz to‘liq bo‘la olmaydi, nomlarning to‘g‘ri va izchil qo‘llanilishi esa xaritalarning ilmiy-amaliy qiymatini belgilaydi. Toponimlar orqali hududning geografik xususiyatlarini — masalan, botqoqlik, tepalik, o‘rmonlik yoki cho‘l ekanligini — bilib olish mumkin, bu esa geografik tadqiqotlar, hududiy rejalashtirish va turizm sohasida amaliy ahamiyat kasb etadi [6, 33-b.]. Shuningdek, toponimlarning hududiy tarqalish qonuniyatlarini o‘rganish orqali tabiiy-geografik zonalashtirish va aholi joylashuvi tarixini aniqlashtirish mumkin.

Ifodalanadigan obyekt turiga ko‘ra toponimlar bir necha guruhlariga bo‘linadi: oykonimlar — aholi punktlari nomlari (Toshkent, Qarshi, Buxoro); gidronimlar — suv obyektlari nomlari (Amudaryo, Zarafshon, Qashqadaryo); oronimlar — relyef shakllari nomlari (Chotqol, Hisor, Ustyurt); dromonimlar — yo‘l va marshrutlar nomlari; drimonimlar — o‘rmon va daraxtzorlar nomlari; agroonimlar — dala va ekin maydonlari nomlari. Bundan tashqari, hudud ko‘lamiga ko‘ra makrotoponimlar (yirik hududlar, davlat va viloyat nomlari) va mikrotoponimlar (mahalliy ahamiyatga ega kichik obyektlar — buloq, tepalik, ko‘cha nomlari) farqlanadi [2, 41-b.].

O‘zbekiston, jumladan Qashqadaryo vohasi toponimiyasi bir necha tarixiy-lisoniy qatlamdan tashkil topgan. Eng qadimgi qatlamni sug‘diy-baqtriy va boshqa Sharqiy Eron tillariga oid substrat nomlar tashkil etadi, ular asosan yirik daryo va tog‘ nomlarida saqlanib qolgan. Undan keyingi davrda turkiy qatlam shakllangan bo‘lib, u hozirgi kunda toponimiyaning asosiy qismini tashkil etadi va aholi punktlari, tog‘lar, suv manbalari nomlarida yaqqol namoyon bo‘ladi. Forscha-tojikcha qatlam savdo-madaniy aloqalar va qo‘shni xalqlar bilan yaqin aloqalar natijasida shakllangan bo‘lsa, arabcha qatlam islom dini bilan bog‘liq

nomlarda o'z aksini topgan. Rus-sovet davri qatlami esa asosan mafkuraviy va ma'muriy xarakterdagi nomlardan iborat bo'lib, mustaqillik yillarida ularning katta qismi tarixiy-milliy nomlar bilan almashtirildi [4, 52-b.]. Bu qatlamlarning har biri xalqning etnik tarixi, ko'chish jarayonlari va madaniy aloqalarini o'rganishda qimmatli manba bo'lib xizmat qiladi.

Toponimika tilshunoslik, tarix va geografiya fanlarining manfaatlari tutashgan bo'g'inda joylashgan bo'lib, geografik nomlarni har tomonlama — lisoniy, tarixiy va geografik nuqtai nazardan — o'rganish orqali xalqning o'tmishi, tili va tabiiy muhiti haqida boy ma'lumot beradi. O'zbekiston toponimiyasining ko'p qatlamli tarkibi mamlakat tarixining murakkab va boy ekanligidan dalolat beradi. Shu sababli toponimlarni ilmiy asosda tadqiq etish, ularning imlosi va qo'llanilishini standartlashtirish, shuningdek tarixiy nomlarni asrab-avaylash — nafaqat tilshunoslar va geograflar, balki tarixchilar uchun ham dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Nikonov V.A. Vvedeniye v toponimiku. – Moskva: Nauka, 1965. – 179 s.
2. Qoraev S. Geografik nomlar imlosi. – Toshkent: O'qituvchi, 1973. – 128 b.
3. Murzaev E.M. Toponimika va geografiya. – Moskva: Nauka, 1995. – 224 s.
4. Nafasov T. O'zbekiston toponimlarining izohli lug'ati. – Toshkent: Mehnat, 1988. – 288 b.
5. Superanskaya A.V. Chto takoye toponimika? – Moskva: Nauka, 1985. – 176 s.
6. Do'simov Z. Joy nomlari tarixidan. – Toshkent: Fan, 1977. – 96 b.
7. Abdullayev S. I., Safarov I. B. Madaniy landshaft konsepsiyasining mohiyati //SCIENCE and SOCIETY. – 2026. – №. 1-1. – C. 75-78.
8. Qurbonov P. R. Janubiy O 'zbekiston yer usti tuzilishining urbanizatsiya jarayonlari va shaharlar taraqqiyotiga ta'siri //SCIENCE and SOCIETY. – 2025. – №. 5-1. – C. 40-42.
9. Bozorov M. I., Ko'Chimov J. I. Toponimlarning stratigrafik (tarixiy) qatlamlari //Экономика и социум. – 2024. – №. 11-1 (126). – C. 98-103.